

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ПІЗЬНОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Юлія Пазиніч (Дніпропетровськ), доцент кафедри філософії
Державного вищого навчального закладу «Національний
гірничий університет», кандидат політичних наук
Сергій Пікалов (Дніпропетровськ), доцент
кафедри цивільного та господарського права Державного
вищого навчального закладу «Національний гірничий
університет», кандидат політичних наук

Політичний розвиток Української козацької держави: аналіз джерел

Грунтовне вивчення формування політичних інститутів, політичної системи і політичних процесів в Україні другої половини XVII - XVIII ст. неможливе без глибокого аналізу відповідної джерельної бази. Джерела з даної проблематики дуже численні і різноманітні.

Оскільки джерельна база фактично вся виявлена й опублікована зусиллями таких вчених, як М. Костомаров, В. Антонович, П. Куліш, М. Грушевський, М. Петровський та ін., компетенція яких не підлягає сумніву, ми мали змогу опрацювати опубліковані джерела, що були виявлені в архівосховищах Києва, Москви, Петербурга, Варшави, Стокгольма тощо: з архіву ЮЗР (Акты шведского государственного архива, относящиеся к истории Малороссии; Акты о козаках; Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России; Акты об экономическом и юридическом отношениях крестьян в XVIII в.) [9-12]; Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов [25]; Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII – початку XVIII ст. [23]; Воссоєдинення України с Росією: документи и материалы [13]; Історія України в документах і матеріалах [21] та ін.

Завдяки Д. Бантиш-Каменському [20], О. Рігельману [59] і М. Маркевичу [74] низка документів стала доступною для дослідження. Опубліковані ними документи були використані нами, якщо не вдалося знайти необхідний указ, універсал чи грамоту у першоджерелі.

Серед сучасних дослідників української державності варто особливо відзначити діяльність з упорядкування різного виду джерел Г. Швидько [66; 76], Л. Мельника [27], С. Макарчука [73], В. Горобця [67], О. Струкевича [70] та ін. На особливу нашу увагу заслуговує дев'ятитомна збірка документів «Тисяча років української суспільно-політичної думки», упорядниками якої стали В. Литвинова та В. Шевчук [65].

Оскільки Гетьманщина перебувала у складі Росії, умови, за якими гетьман здійснював управління, обговорювалися в українсько-російських договорах, надрукованих у ПСЗ. Тому нами були проаналізовані «Статті Богдана Хмельницького» (21 березня 1654 р.) [8; 71, 513-515],

«Переяславські статті» Ю. Хмельницького (17 жовтня 1659 р.) [5], «Московські статті» І. Брюховецького (22 жовтня 1665 р.) [4]; «Глухівські статті» Д. Многогрішного (6 березня 1669 р.) [1], «Конотопські статті» І. Самойловича (17 червня 1672 р.) [3], «Коломацькі статті» І. Мазепи (25 липня 1687 р.) [2], «Решительні статті» І. Скоропадського (17 липня 1709 р.) [6], «Решительные пункты» Д. Апостола (22 серпня 1728 р.) [7].

Окрім офіційних, відкритих до широкого ознайомлення документів, були виявлені і проаналізовані секретні інструкції російського уряду до своїх резидентів та урядовців, які направлялися в Україну. Вперше таємні пункти зустрічаємо у статтях Петра І до російського резидента А. Ізмайлова [27, 28-31], який був приставлений до новообраного гетьмана І. Скоропадського у 1709 р. після так званої «зради» І. Мазепи.

З 20-х років XVIII ст. з'являється новий вид директивних актів – інструкція, яка визначала статус службових осіб й їхні обов'язки із здійснення певних заходів і дій. Започаткував використання інструкцій Петро І, коли в зв'язку з першою відміною гетьманства була створена нова установа - І Малоросійська колегія, президенту якої Вельямінову були надані інструкції по управлінню незнайомим для нього краєм (16 травня 1722 р.) [39]. Необізнаний з місцевою специфікою, Вельямінов направив 12 пунктів до російського царя з проектом реформ у сфері оподаткування в Україні і його взаємин з місцевою владою. Вперше так звані пункти Вельямінова опублікувала О. Єфименко у журналі «Киевская старина» у 1888 р.; вдруге вона ж - у збірнику «Южная Русь. Очерки, исследования и заметки» у 1905 р.; втретє – І. Джиджора у книзі «Україна в першій половині XVIII віка. Розвідки і замітки» у 1930 р. [19; 69, 126-143; 68, 104-107] Наступні за Вельяміновим інструкції були надані Шаховському, тимчасовому правителю України після другого скасування гетьманства (31 січня 1734 р.) [47]. Також російський уряд почав практикувати видавання секретних інструкцій по управлінню Малоросією своїм уповноваженим представникам: Федору Наумову (21 липня 1727 р.) [58], Шаховському (13 травня 1734 р.) [14]. Відповіддю на прохальні статті Скоропадського (17 липня 1709 р.), на докладні пункти Скоропадського (29 квітня 1722 р.), на донесення Шаховського (27 серпня 1734 р.) були височайші резолюції [34; 38; 48], які містили рекомендації чи вказівки по здійсненню певних заходів на Україні.

Для розуміння правової системи України були вивчені Литовські статuti [26; 18], Кодекс «Прав, за якими судиться малоросійський народ» [29; 30], правові норми російського законодавства [60], що у XVIII ст. почали поширюватися на Україну, а також гетьманські універсали і розпорядження.

При дослідженні політичного розвитку Гетьманщини нами використані джерела переважно директивно-розпорядчого характеру. Іменні укази, надані Сенату, опубліковані в ПСЗ [28]: про підвідомчість Малоросії Сенату, куди мали бути перенесені всі справи стосовно України з Колегії іноземних справ (29 квітня 1722 р., 1 лютого 1734 р., 17 січня 1756 р.); про перенесення малоросійських справ з Сенату до Колегії іноземних справ (16

червня 1726 р.); про сформування на Україні армії (4 квітня 1723 р.); про буття в Малоросії гетьмана (23 червня 1723 р., 22 липня 1727 р., 5 травня 1747 р., 5 червня 1750 р.); про підпорядкування Запорозької Січі Розумовському (19 жовтня 1750 р.); про заснування в Малоросії замість гетьманського правління Малоросійської колегії (16 травня 1722 р., 10 листопада 1764 р.); про приєднання Києва до Малоросії (20 жовтня 1775 р.); про створення Київського, Чернігівського і Новгород-Сіверського намісництв (16 вересня 1781 р.); про продовження чинності II Малоросійської колегії (13 грудня 1783 р.); про скасування II Малоросійської колегії (20 липня 1786 р.) та ін. [37; 39; 41-45; 47; 49-54; 56-57].

Серед виконавчої документації особливе місце займають донесення, характер яких залежав від того, хто їх складав: з боку українців означали переважно чолобитні, а з боку росіян – рапорти, які містили в собі інформацію про детальний опис життя в Україні. Бригадир I Малоросійської колегії Вельямінов доповідав Петру II про зібрані доходи (26 квітня 1727 р.) [63, 484-486]. Г. Теплов подав Катерині II у кінці 1762 – початку 1763 р. «Записку о Малой России. О не порядках, которые происходят ныне от злоупотребления прав и обыкновений, Грамотами подтвержденных Малороссии» [64]. Президент II Малоросійської колегії граф П. Румянцев 25 липня 1767 р. – «Записку о усмотренных в Малороссии недостатках и неурядствах, о исправлении которых Малоросійської коллегии трактовать должно» [61].

З обліково-статистичної документації використана відомість Малоросійської колегії, направлена у Верховну таємну раду з інформацією про доходи, які збираються до царської казни [63, 486-508].

У «Генеральному описі Лівобережної України 1765-1769 рр.» [15] надаються результати перепису на Україні, що відбувався згідно з указом Сенату від 4 листопада 1763 р. Подвір'я кожного населеного пункту переписувалися в певному порядку, повідомлялося, хто живе, скільки підсусідків, робітників, скільки землі, відомості про промисли і скот. Право на володіння землею і майном мало бути підтверджено царськими грамотами, копії яких додавалися до перепису.

Різновиди інформаційно-публікаторської документації, направлені російським урядом, розрізняються на Грамоти малоросійському народу про встановлення Правління гетьманського уряду (31 січня 1734 р.); Грамоти гетьману про заснування Військової і судової канцелярії (14 листопада 1721 р.), про ліквідацію Запорозької Січі (3 серпня 1775 р.) [32; 33; 35; 36; 40; 46; 55], про заснування Комісії для складання нового Уложення (14 грудня 1766 р.) [62, 1-2].

Серед процесуально-юридичної документації нами використані в дослідженні документи апеляційного характеру – чолобитні, прохання, які направляли українські державці до російського уряду з викладом основних нужд українців «Прошение малороссийского шляхетства и старшины вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малороссии»

[31; 70, 346-369], що підготував до видання О. Струкевич; «Наказы и Прошения малороссийских депутатов» [24], що зібрав Судієнко.

Окрім документальних джерел виділимо нарративні джерела, які, за висловом І. Колесник, належать до антикварного напряму історичного дослідження, що виник у другій половині XVIII ст. [54, 160,187] У них містяться матеріали стосовно політичного та економічного устрою України, що були зафіксовані у щоденниках, діаріушах, родинних записках, описах подорожуючих і мемуарах.

Слід відзначити діаріуш старшого канцеляриста Миколи Ханенка [16], який містить не лише інформацію про поточні справи господарського характеру, а й про політичні події і самі документи, такі як Пункти Скоропадського перед Імператором від 11 квітня 1722 р., Лист Петра I до Скоропадського про причини заснування Малоросійської колегії від 29 квітня 1722 р., відповідний лист Скоропадського від 3 травня 1722 р., й відповідь від Государя з Сенату від 20 травня 1722 р.

У 1853 р. М. Судієнко видав у «Материалах для Отечественной истории» «Журнал о поездке в Москву гетмана Даниила Апостола» [75]. Подорож гетьмана продовжувалася від 9 лютого до 1 жовтня 1728 р. з метою бути присутнім на коронації імператора Петра II. Надані матеріали проливали нове світло на діяльність Апостола по управлінню краєм, показали зміст гетьманських грамот і універсалів, пояснюючи деякі сторони місцевого управління.

Варто відзначити «Дневные записки Малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича» [17], в яких він щоденно записував основні події політичного життя Гетьманщини, занотовував зміст імператорських указів, грамот, що надходили гетьману, а також пропозицій до Малоросійської колегії від П.Румянцева.

До приватної документації відносяться і «Листи Івана Мазепи» [22]. Упорядник цієї збірки В. Станіславський у 2002 р. опублікував 215 листів, які проливають світло на те, якими справами займався Мазепа і яке значення мала його діяльність.

Отже, для дослідження політичного розвитку епохи Гетьманщини були використані писемні джерела, які зберігають історичну інформацію щодо функціонування політичних інститутів та політичної системи України XVII–XVIII ст.: як документальні – законодавчі акти, діловодна документація, універсали, статистичні джерела, так і нарративні – документи особистого походження (мемуари, щоденники, спогади), що дозволяє об'єктивно підійти до оцінки політичних інститутів та процесів Гетьманщини.

Джерела та література

1. «Глухівські статті», схвалені царським урядом при обранні на гетьманство Дем'яна Многогрішного (6 березня 1669 р.) // ПСЗ. – Т. 1. – № 447. – С. 804–822.
2. «Коломацькі статті», схвалені царським урядом при обранні на гетьманство Івана Мазепи (25 липня 1687 р.) // ПСЗ. – Т. 2. – № 1254. – С. 867–880.

3. «Конотопські статті», схвалені царським урядом при обранні на гетьманство Івана Самойловича (17 червня 1672 р.) // ПСЗ. – Т. 1. – № 519. – С. 888–899.
4. «Московські статті», підписані І. Брюховецьким під час перебування у Москві (22 жовтня 1665 р.) // Швидько Г.К. Історія держави і права України: Хрестоматія. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 114–119.
5. «Переяславські статті», схвалені царським урядом при обранні на гетьманство Юрія Хмельницького (17 жовтня 1659 р.) // ПСЗ. – Т. 1. – № 262. – С. 491–502.
6. «Решительні статті», схвалені царським урядом при обранні на гетьманство Івана Скоропадського (17 липня 1709 р.) // ПСЗ. – Т. 4. – № 2235. – С. 457–461.
7. «Решительные пункты» – Решение, učinенное по Е.И.В. указу в Верховном Тайном Совете, на поданное прошение Войска Запорожского обеих сторон Днепра Данила Апостола (22 серпня 1728 р.) // ПСЗ. – Т. 8. – № 5324. – С. 75–83.
8. «Статті Богдана Хмельницького», стверджені царем і боярською думою, які визначали становище України в складі Російської держави (21 березня 1654 р.) // Полное собрание законов Российской империи в 45 томах (Далі ПСЗ). – СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. —Т.1. – № 119. – С. 322–327.
9. Архив Юго–Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал–губернаторе. Т. 1., Ч. 4. Акты о происхождении шляхетских родов в Юго–Западной России. – К., 1867. – 461 с.
10. Архив Юго–Западной России, издаваемый комиссиею для разбора древних актов, состоящий при Киевском, Подольском и Волынском генерал–губернаторе. Ч. 3.Т. 4. Акты шведского государственного архива, относящиеся к истории Малороссии (1649–1660). – К., 1908. – 419 с.
11. Архив ЮЗР. Ч. 3.Т. 2. Акты о козаках (1679–1716). –К.: Тип. Федорова, 1868. – 846 с.
12. Архив ЮЗР. Ч. 6.Т. 2. Акты об экономическом и юридическом отношении крестьян в XVIII в. (1700–1799). –К.: Тип. Давиденко Н., 1870. – 556 с.
13. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3–х т.– М.: Изд-во Академии наук СССР, 1953. – Т.1 (1620–1647). – 586 с.; Т.2 (1648–1651). – 560 с.; Т.3 (1651–1654). – 648 с.
14. Высочайше утвержденная инструкция, по которой, будучи в Малой России поступать надлежит // Сборник императорского исторического общества. – Т. 108. – Юрьев, 1900. – С. 369–371.
15. Генеральный опис Лівобережної України 1765–1769 рр.: покажчик населених пунктів. / Попова Л.А., Ревнивцеві К.Г. – К., 1959. – 185 с.
16. Диариуш или журнал, то есть повседневная записка случающихся при дворе ясновельможного, его милости, пана И. Скоропадского... 1722 г. войсковой канцелярии старшим канцеляристом Николаем Ханенком – 74 с.
17. Дневные записки Малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. Ч.2. – М., 1859. – 414 с.
18. Другий Литовський статут 1566 р. // Швидько Г.К. Історія держави і права України: Хрестоматія. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 67–76.
19. Ефименко А. Двенадцать пунктов Вельяминова //Киевская старина. – 1888. – Кн. X.
20. Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышем – Каменским и изданные О. Бодянским. – М.: Унив.типогр., 1858. Ч.1. (1649–1687). – 332 с.; Ч. 2. (1691–1722). – 340 с.
21. Історія України в документах і матеріалах. Т. III. Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії

(1569–1654 роки) / Склали М.Н. Петровський і В.К. Путілов. – К.: Вид-во Академії наук УРСР., 1941. – 291 с.

22. Листи Івана Мазепи. 1687–1691 / Упор. та автор передмови В.Станіславський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. Т.1. – 480 с.

23. Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII – початку XVIII вв. / Український археографічний збірник. Т.III (Автор Веньямин Кордт). – 55 с.

24. Накази и Прошения малороссийского шляхетства // Киевская старина. – 1888. – № 5. – С. 3–70

25. Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. Т 1 и 2. Изд. 2-е. – К.: Тип. Импер-го Ун-та Св. Владимира, 1898.

26. Перший Литовський статут 1569 р. // Швидько Г.К. Історія держави і права України: Хрестоматія. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 50–67

27. Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах / Л.Г.Мельник. – К.: ІЗМН, 1997. – 140 с.

28. Полное собрание законов Российской империи (Далі ПСЗ). – СПб.: Тип. П Отделения Собственной Его Императорского Величества

29. Права, за якими судиться малоросійський народ. (1743 р.) / за ред. Шемшученко Ю.С. / Упорядк. і автор нарису Вислобоков В.К. – К.: Ін-т держави і права НАН України, 1997. – 547 с.

30. Права, за якими судиться малоросійський народ (1743 р.) // Тисяча років української суспільно-політичної думки у 9-ти т. – К.: Дніпро, 2001. Т.4. – Кн.2. Середина XVIII ст. / Упорядник – В. Литвинова, В.Шевчук. – С.41–86.

31. Прошение малороссийского шляхетства и старшины вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малороссии (підготував Струкевич О. К.) // УЖ. – 1993. – № 7–8. – С. 88–101; № 9. – С. 87–95.

32. ПСЗ. – Т. IV. – Док. № 2221. – С. 440–442.

33. ПСЗ. – Т. IV. – Док. № 2233. – С. 452–457.

34. ПСЗ. – Т. IV. – Док. № 2235. – С. 457–461.

35. ПСЗ. – Т. IV. – Док. №2261. – С. 482.

36. ПСЗ. – Т. VI. – Док. № 3852. – С. 455.

37. ПСЗ. – Т. VI. – Док. № 3989. – С. 668.

38. ПСЗ. – Т. VI. – Док. № 3990. – С. 668–670.

39. ПСЗ. – Т. VI. – Док. № 4010. – С. 681–684.

40. ПСЗ. – Т. VI. – Док. № 4049. – С. 736.

41. ПСЗ. – Т. VII. – Док. № 5077. – С. 793–794.

42. ПСЗ. – Т. VII. – Док. № 4191. – С. 43–44.

43. ПСЗ. – Т. VII. – Док. № 4252. – С. 85.

44. ПСЗ. – Т. VII. – Док. № 5098. – С. 806.

45. ПСЗ. – Т. VII. – Док. № 5127. – С. 828–829.

46. ПСЗ. – Т. IX. – Док. № 6539. – С. 260–261.

47. ПСЗ. – Т. IX. – Док. № 6540. – С. 261–262.

48. ПСЗ. – Т. IX. – Док. № 6620. – С. 404–405.

49. ПСЗ. – Т. XII. – Док. № 9400. – С. 694.

50. ПСЗ. – Т. XIII. – Док. № 9758. – С. 824.

51. ПСЗ. – Т. XIII. – Док. № 9808. – С. 863.

52. ПСЗ. – Т. XIV. – Док. № 10258. – С. 181–183.

53. ПСЗ. – Т. XIV. – Док. № 10498. – С. 504–505.

54. ПСЗ. – Т. XVI. – Док. № 12277. – С. 961–962.

55. ПСЗ. – Т. XX. – Док. № 13354. – С. 190–193.
56. ПСЗ. – Т. XXI. – Док. № 15893. – С. 1071–1072.
57. ПСЗ. – Т. XXII. – Док. № 16430. – С. 677.
58. Пункты секретные тайному советнику Федору Наумову / Опублікував В. М. Горобець // УІЖ. – 1993. – №2. – С. 73–74.
59. Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К.: Либідь, 1994. – 768 с.
60. Российское законодательство X – XX веков: в 9-ти т. Т.5. Законодательство периода расцвета абсолютизма. – М.: Юрид. лит., 1987. – 528 с.
61. Румянцев П. Записка о усмотренных в Малороссии недостатках и неустройствах, о исправлении которых Малороссийской коллегии трактовать должно // Авсеенко В.Г. Малороссия в 1767 году. Эпизод из истории XVIII столетия. – К.: Тип. Ун-та, 1864. – С. 137–152.
62. Сборник императорского русского исторического общества (далі – Сб.РИО). – Т. 4. – СПб., 1869. – 511 с.
63. Сб. РИО. – Т. 63. – СПб., 1888. – 875 с.
64. Теплов Г. Записка о Малой России. О непорядках, которые происходят ныне от злоупотребления прав и обыкновений, Грамотами подтвержденных Малороссии // Записки Українського Наукового Товариства в Києві.—Кн. IX. – К.: Друкарня І. Чоколова, 1912. – С. 34–54.
65. Тисяча років української суспільно–політичної думки у 9-ти т. – К.: Дніпро, 2001. Т.3.—Кн.1. – 504 с.;—Т.3. —Кн.2. – 576 с.;—Т.4.—Кн.1. Упорядник – В. Литвинова, В.Шевчук. – 520 с.
66. Швидько Г.К. Історія держави і права України: Хрестоматія. – Дніпропетровськ, 2003. – 344 с.
67. Важкий шлях: перша половина XVIII ст. / Упорядник і автор передмови В.Горобець; Ред. В.Смолій. – К.: Україна, 2002. – 384 с.
68. Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віка. Розвідки і замітки. – К., 1930. – 169 с.
69. Ефименко А. Я. Южная Русь. Очерки, исследования и заметки. Т. 1. – СПб., 1905. – С. 145–200.
70. 3-під булави – під корону: друга половина XVIII ст. / Упорядник О.Струкевич; Ред. В.Смолій. – К.: Україна, 2002. – 384 с. (Історія України в прозових творах та документах)
71. Кирилюк Ф.М. Історія політології. Підручник. – К.: Знання України, 2002. – 535 с.
72. Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII – початок XX ст.). – К.: Генеза, 2000. – 254 с.
73. Макарчук С. Писемні джерела з історії України: Курс лекцій. – Львів: Світ, 1999. – 352 с.
74. Маркевич Н. История Малороссии. Т. 4. – М.: Тип. Августа Семена при Императ. Медико–Хирург. Академии, 1842. – 483 с.
75. Материалы для Отечественной истории / изд. М. Судиенко. – Т. 1. – К.: Тип. Ун-та, 1853.
76. Швидько Г.К. Источники по истории городских поселений Левобережной Украины в отечественных архивохранилищах (вторая половина XVII – середина XVIII в.). – Днепропетровск, 1986.